

محیط‌التواریخ، دریای حوادث (معرفی تصحیح یک کتاب تاریخی)

عصمت اسماعیلی

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان
esmat.esmaeili@semnan.ac.ir

کتاب‌های تاریخی مربوط به دوره امیر تیمور گورکانی و شاهرخ میرزا و جانشینان او کم نیستند و در اغلب کتاب‌هایی که درباره خراسان بزرگ تاریخی نگاشته شده است، مطالب مفصلی درباره این دوره-محل تاریخی می‌توان یافت؛ از آن جمله در کتاب‌های حیب‌السیب و روضة‌الصفاء مطالب مفصلی درباره این دوره و منطقه وجود دارد. اما کثرت آثار هرگز ما را از مطالعه دیگر آثار تاریخی این دوره و منطقه بی‌نیاز نمی‌کند، زیرا کتاب‌های تاریخی فارسی از ترجمه کهن تاریخ طبری گرفته تا نگاشته‌های پایان دوره قاجار، علاوه بر اطلاعات تاریخی، حاوی مطالب مهمی درباره تاریخ هنر، عرفان و نیز علوم اجتماعی هستند که هر نویسنده‌ای از دریچه متفاوتی بدانها نگرسته است. افزون بر این بخشی از این آثار از نظر سبک‌شناسی نثر و پژوهش‌های زبان‌شناختی نیز دارای اهمیت هستند و اگر بتوانیم بخشی از کتاب‌های تاریخی را با توجه به سرشت داستان‌گونه و نثر مصنوع و متکلفشان و استعاره‌گرایی و تصویرگرایی در آنها، در ردیف کتاب‌های ادبی به شمار آوریم، باید اذعان کنیم که این کتاب‌ها نیز همچون آثار ادبی:

صرفاً آثاری باستانی نیستند که فقط به کار آموزش‌های اخلاقی و پدرسالارانه بیایند یا در مواقع ناگزیر در شکلی انتزاعی (مانند اشیاء عتیقه) برای به رخ کشیدن هویت ملی به کار برده شوند؛ بلکه سرشتی پویا دارند و همواره می‌توانند از نو به سخن درآیند، با مخاطب و آثار دیگر گفتگو کنند و

محمدآمین بن میرزا محمدزمان بخاری (صوفیانی). محیط‌التواریخ. به تصحیح و با مقدمه مهرداد فلاح‌زاده و فروغ حاشاییکی. لیدن-بوستن: بریل، ۲۰۱۴م. ۴ جلد.

مقدمه

کتاب محیط‌التواریخ تألیف محمدآمین بن میرزا محمدزمان بخاری، از جمله آثار تاریخی کمترشناخته‌شده مربوط به دوره امیر تیمور گورکانی و جانشینان او و خراسان بزرگ است. در دسترس قرار گرفتن محیط‌التواریخ فرصت تازه‌ای برای دریافت آگاهی‌های جدید درباره بخشی از تاریخ ایران فرهنگی، همچنین فرصت مغتنمی برای تاریخ‌دانان و علاقه‌مندان به مسائل اجتماعی، هنری و فرهنگی این منطقه بزرگ تاریخی است، که از رهگذر این کتاب می‌توانند به بخشی از اطلاعات مورد نیاز خود دست یابند. این کتاب ارزشمند در انتشارات بریل در هلند، جزو مجموعه «مطالعات تاریخ و فرهنگ ایران» با صحافی فاخر و با دقت متن‌شناختی و نیز مقدمه‌ای مفصل، در بهار سال ۱۳۹۳ (۲۰۱۴م) به تصحیح مهرداد فلاح‌زاده و فروغ حاشاییکی به چاپ رسیده است. در این نوشتار خواهیم کوشید تا ضمن معرفی اجمالی محیط‌التواریخ، این تصحیح را به خوانندگان کتب تاریخی معرفی نماییم و به روش تصحیح متن و مباحث تحلیلی مقدمه مفصل انگلیسی کتاب نیز اشاراتی داشته باشیم.

- ذکر بعضی از خوش‌نویسان که در کتاب‌خانه بودند؛
- ذکر بعضی از نقاشان و مذهب‌بان؛
- در ذکر بیان لفظ تاریخ و معانی آن و...
با وجود اینکه قصد مصححان، چاپ و تصحیح باب نهم و دهم از کتاب بوده، اما این دقت نظر را داشته‌اند که کتاب بدون دیباچه و ذکر غرض نویسنده و البته نشان دادن هنرنمایی او در دیباچه - که معمول نویسندگان اینگونه کتاب‌ها است - ناقص و ناتمام و خالی از فایده خواهد بود، و از این رو پیش از باب نهم، دیباچه کامل اثر را بر اساس نسخه سن‌پترزبورگ (رک. مقدمه، ص ۲۹) تصحیح و منتشر کرده‌اند.

بخاری در دیباچه ضمن اشاره مفصل به نام حاکم دوران خویش سید سبحان‌قلی محمد بهادر خان، با القاب مرسوم آن روزگار، مقصود خود از تألیف را ثبت حوادث دوران این خان و نیز به یادگار گذاشتن نام خود عنوان کرده، و در نهایت اقدام به تألیف این اثر را در جهت امتثال امر قوش‌بیگی، یکی از امیران روزگار خود، می‌داند:

مسؤد اوراق، [در] سبب تألیف این کتاب و ترتیب این باب می‌گوید که صبح نوروز بود که ولی‌نعمی، مقرب حضرت سلطانی، ابراهیم قوش‌بیگی، با ملازمان فرمودند که امروز در چهارباغ شهر آلات و اسباب به فرا برند. باد صبا همان دم به طریق قرآشی برخاست و ابر نیشان خوبان بوستان را به زیور درّ و گوهر بیاراست. ولی‌نعمی از روی مردمی و شفقت خاص و کمال مهربانی اختصاص، زبان برگشاده فرمودند که: در این زمان که حضرت عالی مرتبت متعالی‌منقبت... در بخارا جلوس کرده‌اند، تاریخی جهت یادآوری تحریر نمای... (ص ۳۲۹)

محمدامین بخاری، مؤلف خوش‌ذوق این تاریخ، با زبانی کاملاً ادبی و استعاری، منابعی را که از چشمه‌سار آنها برای مواج کردن این محیط بهره‌جسته، در بخشی از دیباچه اثر، ضمن معرفی اجزای کتاب خود، معرفی می‌کند:

بر ضمیر قمرپرتو سخنوران محقق و نکته‌پروان مدقق مخفی نماند که اساس بنای این مسطور، [بر] ده باب مرتب گردانیده شد... پوشیده نماند که هر نهال غرایب‌ثمر و هر دوحه بدایع اثر که بر جویبار این روضه تازه سر کشیده، آبش از چشمه‌سار اخیر فن تاریخ [و] اخبار است، و از این قلیل البضاعه نیست، بلکه آنچه مسطور و منقول است از کتب معتبره این فن است چون: اول تاریخ طبری تألیف محمدبن جریر به

ظرفیت‌های متنوع خود را بروز دهند. (رضوانیان، ۱۳۹۳: ۲۱۱)

محیط‌التواریخ به دلیل اطلاعات ویژه‌ای که در این کتاب درباره تیموریان و به‌ویژه حکومت شیبانیان و اشترخانیان (با تمرکز خاص بر دوره حکومت سبحان‌قلی خان و منطقه بخارا) وجود دارد، و نیز به دلیل سبک خاص نثر و شیوه تاریخ‌نگاری و دسته‌بندی‌های علمی در معرفی علما و عرفا و هنرمندان (خطاطان، موسیقی‌دانان و...) آن روزگار، دارای اهمیت است.

معرفی محیط‌التواریخ

از آنجا که بخش بزرگی از محیط‌التواریخ به شرح وقایع و حوادث روزگار خاندان سبحان‌قلی خان (۱۰۹۲-۱۱۱۴ق؛ حاکم بخارا و سمرقند) اختصاص داده شده، تاریخ سبحان‌قلی خان نیز نامیده شده است. این کتاب در سال ۱۱۱۰ق نگاشته شده (رک. مقدمه، ص ۳۸، برگ پایانی نسخه تاشکند) و همچون اغلب کتب پیش از خود یک تاریخ عمومی با تمرکز بر دوره معاصر نویسنده است. طبیعتاً دوره‌های پیشین به سرعت و مروری و تاحدودی با تقلید و تکرار و نقل از تواریخ پیشین نگاشته شده است. تنها بخشی از باب نهم و تمام باب دهم این کتاب به دوره معاصر مؤلف و گزارش ویژه او در باره عصر تیموری و شیبانی و چهار خان اول دوره اشترخانیان (باب نهم) و آخرین خان بزرگ یعنی سبحان‌قلی خان اشترخانی (باب دهم) مربوط می‌شود. مصححان این اثر نیز با دقت در این نکته، بخش تکراری و تقلیدی و تا حدودی رونویسی شده کتاب را در دستور کار خود قرار نداده و فقط به تصحیح و انتشار باب نهم و دهم از آن پرداخته‌اند.

بنابراین متن تصحیح‌شده محیط‌التواریخ فقط شامل باب نهم و دهم از این کتاب است، که شامل ۳۴۸ صفحه است (بدون احتساب مقدمه انگلیسی ۱۱۲ صفحه‌ای و نیز نمایه ۴۱ صفحه‌ای) و هر باب آن شامل بخش‌های مختلفی است که هیچ تناسبی در کوتاهی و بلندی با هم ندارند و با عنوان‌های مستقل مشخص شده‌اند؛ این عنوان‌ها کار خوانش و البته جست‌وجو را آسان‌تر کرده‌اند. در اینجا بخش‌هایی از فهرست باب دهم کتاب را برای نمونه و جهت اطلاع پژوهشگران تاریخ این دوره، عیناً از فهرست کتاب چاپ‌شده، نقل می‌کنیم:

- ذکر خواجه‌گان عالی‌شان و بزرگان رفیع‌نشان که حضرت ایشان را دیده‌اند و ملاقات کرده‌اند؛

ترجمه ابوعلی محمد بلعمی و زیر آلال سامان؛ دویم تاریخ فتوح، تصنیف احمد بن اعثم کوفی به ترجمه محمد بن احمد مستوفی؛ سیوم تاریخ مروج الذهب مسعودی... (ص ۲۱)

این روشی هوشمندانه برای گریز از مسئولیت نقل رو او ناروای مطالب مذکور از آن کتب تاریخی است، و شیوه‌ای علمی و نسبتاً بدیع در تألیف تاریخی از این دست. منابع مورد استفاده مؤلف از تاریخ طبری شروع می‌شود و سپس نام سی و هفت کتاب تاریخی دیگر به ترتیب زمان تألیف یاد می‌گردد، که آخرین آنها تاریخ بحر الاسرار تصنیف خواجه محمود کتابدار است. این فهرست کتب تاریخی از سده سوم تا سده دوازدهم، خود از غنایم دیباچه این کتاب است. مصححان کتاب، این فهرست ارزشمند را در مقدمه انگلیسی کتاب نیز گنجانده‌اند. دیباچه پس از اشاره به منابع یادشده با جملات زیر به پایان می‌رسد:

این مسوده مستخرج و مستنبط است از این جمع که مذکور گردید. اگر بعضی از آنها بر طبع سلیم و سلیقه مستقیم خارج از حیطه امکان نماید، چون به کتب مذکوره رجوع فرموده، نقل را مطابق منقول عنه می‌یابند. امید که فقیر را در وقوع و لا وقوع آنها معذور خواهند داشت. (ص ۲۴)

مقدمه مصححان بر محیط‌التواریخ

مقدمه نسبتاً مفصل کتاب به زبان انگلیسی است و برای پژوهشگران و شرق‌شناسانی که به زبان فارسی تسلط کافی ندارند، مقدمه‌ای علمی و بسیار مفید است. در این مقدمه ابتدا کلیاتی از تاریخ‌نگاری ایرانی در دوره صفوی و تیموری مورد توجه قرار گرفته، سپس به معرفی نویسنده محیط‌التواریخ بر اساس مطالب یافت‌شده از فحوای همین اثر پرداخته شده است. پس از آن نسخه‌های مورد استفاده معرفی شده‌اند و در بخش چهارم مقدمه، مصححان بحث علمی و مفصلی در سیر تحول نسخه‌های کتاب و نیز شیوه و اساس تصحیح در این چاپ مطرح کرده‌اند، که به بخش‌هایی از آن اشاره می‌شود. مصححان نام کامل نویسنده را بر اساس نسخه پاریس «محمد امین بن میرزا محمد زمان بخاری» گزارش کرده‌اند، سپس بر اساس دو نسخه تاشکند و سن پترزبورگ (مقدمه، ص ۵، ۶) پسوند «صوفیانی» را نیز به نام مؤلف افزوده‌اند. «صوفیانی» نام یکی از محله‌های بخارا بوده است و انتساب جغرافیایی این چنینی (که برای فردی چند نسبت مکانی ذکر کنند) در نام‌های

مؤلفان و دانشمندان قدیم، چندان بی سابقه نیست. از نظر مصححان دور نمانده که در دیباچه مذکور، مؤلف کتاب خود را «محمد امین گیراک یراقچی» نیز نامیده است. متأسفانه دلیلی بر این نسبت در خود کتاب و در تذکرها به دست نیامده است:

این بی‌بضاعت قلیل‌الاستطاعت از پای فتاده صوری و معنوی محمد امین گیراک یراقچی همه وقت آینه اخلاص خود را به صیقل عاطفت معدلت خاقان نامدار و محبت علمای عالی‌مقدار و مشایخ بزرگوار مجلای گردانید. (ص ۱۹)

اما بر اساس اطلاعات مذکور در مقدمه، در می‌یابیم که در پایان هر سه نسخه مورد استفاده (پاریس، تاشکند و سن پترزبورگ) نویسنده به نام کامل خود، هم آنچه در پشت جلد کتاب ثبت شده، نیز اشاره کرده است و این اشاره واضح مشکل انتساب کتاب به مؤلف و نیز نام درست و کامل او را حل کرده است. اطلاعات زندگی‌نامه‌ای چندان از مؤلف محیط‌التواریخ در کتب تذکره و تاریخ ادبیات وجود ندارد و تنها منبع برای شناختن او، همین اثر است.

مصححان تاریخ حیات مؤلف و تألیف اثر را از اشارات درون متن به دست آورده‌اند، او در قسمتی از متن کتاب به شصت‌سالگی خود اشاره کرده و با توجه به زمان حیات حاکمانی که شرح حکومت آنها در کتاب آمده است، تاریخ تألیف کتاب در حدود سال‌های ۱۱۱۰-۱۱۱۱ ق است و به همین ترتیب تاریخ تقریبی تولد مؤلف نیز به دست می‌آید، که باید حدوداً ۶۰ سال پیش از این تاریخ، یعنی بین سال‌های ۱۰۴۵ تا ۱۰۵۰ ق بوده باشد (مقدمه، ص ۶-۷).

این کتاب سه نام پیشنهادی دارد: تاریخ ترکستان، محیط‌التواریخ و تاریخ سبحان‌قلی‌خان؛ ولی با توجه به اشاره مؤلف در دیباچه، که در دو نسخه پاریس و سن پترزبورگ موجود است، نام محیط‌التواریخ بر کتاب منطقی‌تر می‌نماید:

و چون این تذکره از هر باب مذکور گردیده، از آن جهت آن را محیط‌التواریخ نام نهاده شد مشتمل بر ده باب. (ص ۱۳)

محتوای کتاب

اصل کتاب محیط‌التواریخ دارای ده باب بوده است و دیباچه‌ای در سبب تألیف کتاب، با ذکر نام سبحان‌قلی محمد بهادر خان،

- نسخه پاریس، با تاریخ کتابت ۱۲۷۸ق که با علامت «پ» در پانوشت‌ها مشخص شده است؛
- نسخه تاشکند، با تاریخ کتابت ۱۲۷۹ق که با حرف «ت» در پانوشت‌ها مشخص شده است؛
- نسخه سن‌پترزبورگ، که تاریخ کتابت ندارد و تاریخ ذکر شده در ترقیمه آن در واقع تاریخ تألیف اثر است (۱۱۱۰ق) نه تاریخ کتابت، این نسخه با علامت «س» در پانوشت‌ها مشخص شده است.

اما با توجه به نزدیکی تاریخ کتابت نسخه‌ها و بی‌تاری بودن یکی از آنها، امکان ترجیح هیچ نسخه‌ای بر نسخه دیگر، بر اساس تقدم کتابت، نبوده است و مصححان از روش التقاطی برای تصحیح کتاب سود جستند (ص ۴۴-۵۱) تا متن کاملی ارائه دهند؛ گرچه در متن اغلب به نسخه پاریس، که اندکی قدیم‌تر است، وفادار مانده‌اند.

در بخش چهارم مقدمه در تکمیل بخش سوم، به موضوع نسخه‌شناسی و تعیین درجه اعتبار هر کدام از نسخه‌ها، تبارشناسی آنها و نیز بررسی رسم‌الخط و هم‌پوشانی شیوه نگارش آنها پرداخته شده است. در این بخش مصححان پس از اشاره‌ای کوتاه به سبک ادبی اثر، به تفصیل و با ارائه مثال‌های فراوان، به ویژگی‌های زبان‌شناختی اثر پرداخته‌اند، که جایگاه زبانی متن را در سیر تطور سبک‌شناسی متون فارسی می‌نمایاند. مصححان پس از پرداختن مفصل به تنوع رسم‌الخط در سه نسخه در دسترس از محیط‌التواریخ، نهایتاً شیوه‌ای را که مبتنی بر مخرج مشترک رسم‌الخط به کار رفته در هر سه نسخه و مستلزم تغییر حداقلی رسم‌الخط آنها باشد برگزیده‌اند، و آن را با ذکر مثال نشان داده‌اند. از طرفی، این بخش از مقدمه، مدخلی است بر بحث ورود و اهمیت رسم‌الخط کهن در تصحیح نسخ، که گاهی به اختلاف در خوانش متون و البته انتقال نادرست معنی نیز انجامیده است و چون خارج از بحث این مقاله است، بدان پرداخته نمی‌شود.

سبک کتاب

در این بخش اشاره‌ای می‌یابیم از جانب مصححان به سبک شخصی نثر بخاری، و استفاده دست‌و‌دل‌بازانه او از ترکیبات اضافی استعاری و ترکیبات وصفی منحصر به فرد، که هیچ

که طبق رسم آن روزگاران کتاب به نام او تألیف شده است. هشت باب نخست کتاب تاریخ عمومی است، که بازنویسی از کتاب‌های پیشین، مخصوصاً حبیب‌السیر و روضة‌الصفاست و فقط بخشی از باب نهم و تمام باب دهم کتاب است که به حوادث جاری روزگار مصنف اختصاص دارد؛ گرچه در باب نهم نیز مطالبی از دو منبع پیش گفته عیناً نقل شده است.

باب نهم کتاب اشاره به روزگار صاحب‌قران امیر تیمور و جانشینان وی از خانان شیبانی و اشترخانی دارد، تا آنجا که به بر تخت نشستن سبجان‌قلی خان بینجامد و سپس همه باب دهم شامل ذکر حوادث روزگار این خان است، با ذکر تذکره‌وار نام و گاه شیوه زندگی و احوال برخی اولیا و اکابر و علما و شعرای روزگار سبجان‌قلی خان، و اطلاعات ویژه همین دوره است که ارزش مطالعه محیط‌التواریخ را بیشتر می‌کند؛ زیرا در کتب پیش گفته اطلاعات اندکی از این دوره موجود است. متن کتاب حاوی اشعار فراوانی است در قالب قطعه، مثنوی و مفردات، از شاعران شناخته‌شده و گمنام. برخی از این اشعار احتمالاً سروده شاعران معاصر و اندک‌سرای روزگار مؤلف است؛ اما همچنان که مصححان دریافته و اشاره کرده‌اند (مقدمه، ص ۲۰) برخی از ابیات کتاب از خود نویسنده است. اغلب اشعار در پیوند با موضوعات مورد بحث است و گاه باعث شده متن از یک تاریخ‌نگاری صرف دور شود و به متنی ادبی نزدیک‌تر گردد. نمونه‌ای از سروده‌های مؤلف کتاب در توصیف شکل دشمنان خان (سپاه‌انوشه):

گروهی یکایک همه کینه‌جوی
همه گرگ‌خشم و همه ببرخوی...
ز خط صفحه رویشان بی‌نیاز
ز نخشان به‌جای محاسن دراز
بسان کدو فرق بی‌مویشان
پر از چین به شکل سپر رویشان...

نسخه‌های مورد استفاده در این تصحیح

قسمت سوم مقدمه مفصل مصححان، به معرفی نسخه‌های مورد استفاده در این تصحیح اختصاص دارد، همراه با تصاویر صفحات نخست و ترقیمه‌های این نسخه‌ها. بر اساس گزارش مقدمه، مصححان سه نسخه اصلی در اختیار داشته‌اند:

گزارش تاریخی‌ای را با کلمات ساده، که مستلزم نثر تاریخی است، نگزارده، مگر اینکه آن را به مجازی و استعاره‌ای، یا موازنه‌ای و مراعات‌النظیری آراسته است. در توصف شمشیر و سنان آورده است:

به ضرب تیغ جانستان و طعن نیزه اژدهانشان دمار از نهاد
خوارزمیان برآوردند. (ص ۲۲۵)

و در توصیف برآمدن روز و فرستادن سپاه گفته است:

دیگر مرتبه خان عالی جاه در تاریخ دوشنبه بیست و سیم ماه که
شه‌سوار عرصه فلک اخضر، ابلق تیزگام را در میدان آسمان
جلوه‌گر ساخت و سپاه زنگبار را هزیمت داد و علم زرنشان
برافراخت، حضرت خلافت‌مکان در آن روز جمهور لشکر
خیرت‌اثر را همراه توپخانه... روان نمودند. (ص ۳۰۲)

ارزش محیط‌التواریخ از نظر مسائل جامعه‌شناختی و تاریخ هنر نیز، همچنان که در مقدمه این نوشتار یاد شد، قابل اعتناست و بر اساس تحقیق مصححان، بخشی از مطالب مذکور درباره موسیقی در این کتاب، عیناً مأخوذ از رساله معتبر موسیقایی تحفة‌السرور تألیف درویش علی چنگی است (کتابنامه، ص ۱۰۷) که با توجه به چاپ نشدن تحفة‌السرور تا کنون، این بخش از کتاب نیز همچنان معتنم است. بنابراین یکی از مزایای محیط‌التواریخ اطلاعات جامع این کتاب درباره موسیقی آن روزگار است و این اثر یکی از آخرین کتاب‌هایی است که در آن به موسیقی مقامی اشاره شده است و با توجه به بخش مفصلی که در این کتاب به موسیقی و شرح حال هنرمندان اختصاص داده شده است (ص ۱۵۰-۱۸۴) می‌توان چنین استنباط کرد که در دوره مؤلف، موسیقی و موسیقی‌دانان و نیز نظام ادواری و مقامی موسیقی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. این اطلاعات برای پژوهش‌گران تاریخ علم و موسیقی بسیار ارزشمند است.

ذکر خواجه مقیم: در این فن استاد همه نقاشان بود. از هنرمندان روزگار و از نادره کاران با اقتدار است. اگرچه به صنعت نقاشی مشغول است، اما با هنرهای دیگر مشمول است. در علم موسیقی در نواختن قانون و چین، در هر باب مسلّم روزگار بوده... (ص ۳۵۸)

برخی ویژگی‌های صوری این چاپ

انتخاب قلم چشم‌نواز و قدیم‌نما در این چاپ، که معمول

انتشارات بریل است، متن را چشم‌نواز ساخته و شماره‌گذاری سطرها با فاصله ده‌سطری کار جست‌وجو را راحت‌تر کرده است. نمایه مفصل و بسیار دقیق کتاب شامل آیات قرآن، اشعار، اعلام اشخاص و جای‌ها و نام کتاب‌هاست، که بر ارزش علمی و پژوهشی کتاب افزوده است.

همچون هر متن تصحیح‌شده دیگری، این تصحیح نیز جای برخی نقدها و نشانی از برخی لغزش‌ها دارد؛ از آن جمله هنوز نگارنده گمان می‌کند که بخشی از باب نهم کتاب که یکسره از حبیب‌السیر نقل شده است، می‌توانست از ابتدای این باب حذف شود. همچنین در چند مورد با بررسی پانوش‌ها و کمی دقت در متن، می‌توان نسخه بدل را به متن ترجیح داد؛ اما از آنجا که در این گزارش صرفاً قصد معرفی تصحیح محیط‌التواریخ را داشتیم، نقد و بررسی شیوه تصحیح این کتاب و نیز بحث مطالعه نسخ خطی بر اساس رسم‌الخط مشترک را، که از اختصاصات مقدمه علمی این کتاب است، به مقاله‌ای دیگر و یا پژوهش‌گرانی دقیق‌تر واگذار کردیم.

امید است جایگاه این چاپ ارزشمند و فاخر در میان کتب تاریخی و تذکره‌ای زبان فارسی شناخته شود و کتابخانه‌های ایران نیز نسخی از این کتاب را در دسترس پژوهشگران قرار دهند.

منابع

- بخاری (صوفیانی)، محمّدامین بن میرزا محمدزمان (۱۴۰۱ م). محیط‌التواریخ. به تصحیح و با مقدمه مهرداد فلاح‌زاده و فروغ حاشاییکی. لیدن- بوستن: بریل.
- رضوانیان، قدسیه (۱۳۹۳). «تاریخ‌گرایی نو(تاریخ‌بیاهی در بوته نقد جدید)». فصلنامه نقد ادبی، سال هفتم، ش ۲۵، ص ۲۱۱-۲۳۰.

